

ગરાસની લાલચે બધા ગુણ ભુલાવી દીધા.

રાજસાહેબે વિસામણ કાકાને ધ્રાંગધ્રે તેડાવી દીધા. કાકાની ઘોડીને ગઢની માંદગી ઘોડારમાં બંધાવી દીધી. ડેલીની મેડી ઉપર જ કાકાને સીસમનો ઢાલિયો ઢળાવી દીધો. પોતાની થાળીમાં જ કાકાને જમાડવા મંડચા. કેઈ રાજના જેવી કાકાની ચાકરી થવા લાગી. પણ કાકાને ક્યાંય રેઠા ન મૂકે. કાકા કેદી બન્યા.

બીજી તરફથી રાજસાહેબે ત્રણસો બંદકદારોને તૈયાર કરી, એક દિવસ સોપો પડચે ઉબરડામાં પેસાડી દીધા. બંદકદારો ભોજના પિતરાઈની ડેલીમાં સંતાઈ ગયા.

સવાર પડ્યું. બળાવાડમાં તલનાં ઓથડાં બંધેરવાનાં હતાં તેથી ભોજભાઈને પટેલ બળાવાડે પધારવાનું કહી ગયો. અઢાર જુવાનજેઠ કરપડાની વચ્ચે વીંટાઈને ભોજ બળાવાડે ગયો. ગામ ખાલી થયું. દેવને કરવું હશે તે સવારે વહેલો એક આવે! ભોજના પિતરાઈ એની ડેલીએ લોટ માગવા ગયો. ત્યાં એણે ઢાઢીવાળા ત્રણસો બંદકદાર દેખ્યા. બળાવાડે જઈને એણે બાતમી દીધી.

વિસામણ કાકાનો સપૂત જીવો કરપડો આખી રમત કળી ગયો. ભોજ ખાચરના માગણિયાત ખોડા રાસળિયાને બોલાવ્યો. બે ઘોડાં મંગાવ્યાં. રાસળિયાને કહ્યું: “ભોજભાઈને તાબડતોબ ગોસળ પહોંચાડી એના સસરાને સોંપી આવ. જોજે હો, તારો ધણી છે.”

ખોડો ભોજ ખાપુને લઈ ગોસળ ચાલ્યો. ગોસળ સાયલાનું ગામ હતું.

પોતાના સત્તરે ભિરુબંધીને બબરદાર કરીને જીવો પાછલી બારીએથી પોતાના કળિયે આવ્યો. પોતાની કળી અને ભોજ ખાચરની કળી વચ્ચે એક બારી હતી, તેમાં થઈને ભોજભાઈની

કરપડાની શૌર્યકથાઓ

૧૪૫

ડેલીએ આવ્યો. આવીને એંસી વરસના બેય કરપડાના ધાનમાં વાત કહી : “ત્રણસો બરકંદાજ આવી પહોંચ્યા છે. ભોજબાઈને તો ગોસળ ભેગા કર્યા, પણ આઈનું શું થશે? આઈને મારે એરડે લઈ જઈને ગોસળ મોકલાવી દઉં? ભલે પછી એ કમજતો આવીને ગઠના ગાભા વીંખવા હોય તો વીંખી જાય.”

બેય બુઢાઓએ ઘોળાં ઘોળાં માથાં ધુણાવ્યાં. બેય જણા બોલ્યા : “ના રે, બાપ! બાપડી આઈ એ આટઆટલી મહેનત એરડા શણગાર્યા એ કાંઈ રેઠા મેલાય? આઈ બાપડી આંસુડાં પાડી-પાડીને અરધી થઈ જાય ને!”

“પણ હું છું ને! આઈને હું લઈ જાઉં છું.”

તરવાર ખેંચી લાલચોળ આંખ કરી એંશી વરસના બે ડોસા બોલ્યા : “જીવા, અમને આંહીં તેં નથી બેસાડયા; તારે બાપે બેસાડયા છે. એ આવશે ને કહીશો તો ઊઠશું. બાકી તો આંહીં જ મરશું. ગઠમાંથી એક માટલું પણ ખીજે કયાંય નહિ ફેરવવા દઈ એ. એંશી વરસે શું અમે દાઢીમાં ધૂળ ઘાલશું?”

જીવો ચાલ્યો ગયો. હવે ધીંગાણા વિના ખીજે ઉપાય ન રહ્યો. અઢારે જણા વરરાજા બનીને ઉઘાડી તરવારે ગામમાં ચાલ્યા. મોખરે જીવો ચાલતો હતો ત્યાં તો સત્તર જણામાંથી એક સાવજ જેવો જુવાન દોડીને મોઢા આગળ થયો. જીવો કહ્યું : “કેમ, ભાઈ?”

“કેમ શું વળી? તું મોટો ને હું શું નાનો છું? પહેલી ગોળી તો હું જ ઝીલીશ.”

ત્યાં તો ધડિંગ ધડિંગ ધડિંગ કરતી ત્રણસો ગોળીઓ સામેથી વહૂટી. પણ રામ રાખે એને કેણુ ચાખે? અઢાર જણામાંથી એક લાખાને પગે જ જખમ થયો. એક ગાય અને એક પનિહારી ધવાયાં, બાકીના સત્તરે મરહોએ એ ધુમાડાના

ગોટેગોટની અંદર ઉઘાડી તરવારે હોટ મૂકી. ત્રણસો ખરકં-
હાજેને ડેલીએ દાખી દીધા. ફરી વાર ખંદકો ભરાય ત્યાં તે
અહારે તરવારો પાકલ શેરડી જેવા વેરીએને વાઢવા મંડી.
ડેલીમાં એક સીદી ને જીવો કરપડો મંડાણા ને ડેલી ખહાર
લાખો એક સિપાઈ ને પછાડી માથે ચડી બેઠો. દુશ્મનોનો
સાથ વગી ગયો. ખચ્યા તે ભાગી છૂટ્યા.

ઘવાયેલો વાઘ જેમ વકરી જાય, તેમ લાખો પણ ઝૂને
ચડ્યો. એ દોડ્યો દુશ્મનોના ઓરડા ઉપર. ઓરડાની ઓસરીમાં
દુશ્મનોનાં બે છોકરાં કિનખાખનાં ઘોડિયાંમાં સૂતાં હતાં. ખીજાં
સાદાં. નેલાં ઘોડિયાંમાં વડારણોનાં બે છોકરાં સૂતેલાં. લાખાની
ત્રાડ સાંભળીને કાઠિયાણીઓ તે ઓરડામાં ભરાઈ ગઈ, પણ
રંગ છે દાસીઓને ! એમણે તરત જ પોતાના છોકરાઓને
કિનખાખનાં ઘોડિયાંમાં સુવાડી દીધા, અને દરબારના કુંવરોને
પોતાના છોકરાની જગ્યાએ સુવાડ્યા.

કાળમૈરવ જેવો લાખો ત્યાં પહોંચ્યો, જઈ ને કિનખાખનાં
ઘોડિયાંમાં પોઢેલા ખાગકોને છેદી નાખ્યા. કાઠિયાણીઓ અને
દાસીઓની રડારાજ થઈ રહી. એ કાળી કિકિયારી સાંભળીને
જીવો કરપડો હોડતો આવ્યો. છોકરાને હણાયેલ જોઈ ને
જીવાએ કહ્યું : “ ધિક, લાખા ! લોહીનો આટલો ખવો તરસ્યો ?
આ આપણી માયું નથી ? એનાં છોકરાં આપણાં ભાંડું નહિ ?
આ તેં કોને મારી નાખ્યા ? ભાગી જા, પાપિયા ! ”

લાખાને ખહાર કાઢ્યો ત્યાં સુધી દાસીઓએ આંસુ રોકી
રાખ્યા હતાં, પણ પછી ન રહેવાયું. પોતાનાં બે ગભુડાંને
મરેલાં ભાગીને એમણે છાતું રોઈ લીધું.

જીવો કહે : “ રંગ છે તમને ! તમે જ સાચી ક્ષત્રીજનેતા.
જાનના, હવે કંડો વાખ્યા મા. હું ઊભો છું.”
એ જ વખત વેલડાં વેડાવીને જીવાએ એ બધી બાઈ-

કરપડાની શૌર્યકથાઓ

૧૪૭

એને બગડ મોકલી દીધી. ત્યાર પછી આ વંશ બગડમાં જ ચાલ્યો છે, પાછા ઉબરડે આવ્યા જ નથી.

ધાંગધાના બરકંદાબે ભાગી નીકળ્યા, પછી કરપડાએને બીક ભાગી કે હમણાં ધાંગધાની તોપો આવી પહોંચશે; તેથી ઉબરડું છોડી અઢારે જણા ગોસળ ચાલ્યા ગયા.

૨

હવે જે રાત્રે ધાંગધાના બરકંદાબે ઉબરડામાં દાખલ થયા તે રાત્રે ધાંગધામાં શું બન્યું? ડેલીને માથે મેડી ઉપર મખમલના ગાદલામાં વિસામણ કરપડો સૂતેલ છે; પણ એને ઝાંઘ આવતી નથી. એના મનમાં આફરડા આફરડા થડકારા થવા લાગ્યા. મનમાં થયું કે અત્યારે ને અત્યારે ચડી નીકળું.

પણ એની ઘોડી ક્યાં? દરવાજે દરબારના જુવા જમાદારની યોડી હતી. જુવાને એણે કહ્યું: “મારી ઘોડી લાવો.”

“વિસામણ કાકા, હવે રામરામ કરો.”

“કાં, આપ?”

“ઘોડીયે મળે નહિ, ને તમારાથીયે નીકળાય નહિ. મારો રોટલો તૂટે, મારા હાથમાં ખેડી પડે.”

વિસામણ કરપડાએ જુવાને મોંએથી બંધી વાત જાણી. અત્યાર લગીમાં તો ઉબરડાનો બાળધણી જમદારે પહોંચ્યો હશે, એવી ગણતરી એણે કરી લીધી. બુઢાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. કપાળમાં મોતની કરચલીઓ પડી ગઈ.

“એ જુવા! એ આપ! કેમેય કરીને મને જાવા દે. મારું જીવ્યું ધૂળ થઈ જાય છે!”

“બને જ નહિ.”

ડોસો કરગરવા લાગ્યો. એના હેયામાં નિમકહલાલી રોતી હતી. જુવાએ નિમકહલાલી અનુભવી હતી. ડોસાના કાલાવાલા

એ એની છાતી પણ પિગળાવી. પોતાના ભાણેજને બોલાવીને એણે પોતાને ઘોડો મંગાવ્યો. વિસામણ કરપડાને ઘોડે બેસાડી, લગામ ભાણેજના હાથમાં સોંપી. જ્યાં સવાર પડે ત્યાં કરપડાને નીચે ઉતારી તાબડતોબ પાછા આવવાની ભાણેજને ભલામણ કરી.

“કાકા, જોજો હો, મારાં છોકરાં ન રઝળાવતા.”

“હો બાપ !”

વિસામણ કરપડો ચાલ્યો. સવાર પડ્યું એટલે ડોસાને નીચે ઉતારીને ઘોડો પાછો વળી નીકળ્યો. પણ હજી તો ઉબરડું કચાંચ આધું રહ્યું. એંશી વરસનો ડોસો આજ આકતના ખબર સાંભળીને જ અરધો તો મરી ગયો છે, ફડકો પડવાથી એની કેડ ભાંગી ગઈ છે. વળી ઉપર ભાલું, તરવાર અને અક્ષીણના ખડિયાનો ભાર છે. હાલતો જય છે, નિસાસો નાખતો જય છે, ને ઘડી ઘડી પેરો ખાતો જય છે.

વચમાં સુંદરી ગામ આવ્યું. સુંદરીમાં પોતાનો એળખીતો એક ચારણ રહેતો હતો. ચારણને એણે ખૂબ ખવરાવેલું. ત્યાં એ ઘોડું માગવા ગયો. ચારણે ઘોડું તો ન દીધું, પણ બિલટો ભકારો દીધો. દુઃખી કાઠી ચાલી નીકળ્યો.

રસ્તામાં એક વાણિયો ને એક ગરાસિયો મળ્યા. વાણિયાની રાંગમાં ગરાસિયાની ઘોડી રમતી આવતી હતી. ગરાસિયે કહ્યું :

“અરે વિસામણ કાકા ! આમ પગપાળા કાં ?”

“બાપ, ઘોડી મને પાડીને ભાગી ગઈ. મને વાગ્યું છે. ચલાતું નથી. સાને ગામ પહોંચાય તો ઘોડું લઈ લઉં.”

ઘોડી ગરાસિયાની હતી. ગરાસિયો કહે : “શેઠ, ઉતરો; કાકાને સાને ગામ પહોંચાડવા પડશે.”

ઘોડી ઉપર રાંગ વાળીને વિસામણે ઘોડીના ડેખામાં એડી મારી ઘોડી વાલી નીકળી. રજપૂતનું મોં ફાટ્યું રહ્યું; એ

કરપડાની શૈયકથાઓ

૧૪૯

બોલ્યો : “ કાકા, દગો ? ”

ચાલતી ઘોડીએ ડોસો કહિતો ગયો : “ બા, ફિકર કર્યો મા. કાલ સવારે તમારી ઘોડી પાછી પહોંચાડીશ. આ તો દગો કહો, તો દગો ! ”

એમ કહીને વિસામણ કરપડે ઘોડી વહિતી મૂકી. બંપારે ઉબરડે આવ્યો. બધા સમાચાર લઈ ને ગોસળ ગયો. ત્યાંથી અઠારે જુવાનેને લઈ ગીરમાં ગયો. ત્યાંથી જેતપુર દરબાર મૂળુ વાળાની મદદથી ધાંગધા સામે બહારવટું માંડ્યું.

કરપડાના બહારવટાએ ધાંગધાને ડોલાવી નાખ્યું. આખરે જુવા જમાદારે વિચાર કર્યો : “ આ પાપ મારે માથે છે. મેં એને જીવતો જાવા હીધો ત્યારે આમ બન્યું ને ! એની વાંસે મારે જ મરવું જોઈ એ. ”

જુવો જમાદાર ઘોડે ચડ્યો. રાજસાહિબે ઘણો સમજાવ્યો, પણ જુવો માન્યો નહિ. પોતાની ફેજ સાથે એ ઉબરડે જઈ રાત રહ્યો. સવારમાં પડાવ ઊપડ્યો ત્યારે ગાયોનું ધણુ પહર ચરીને ઝાંપામાં દાખલ થતું હતું. ગાયોની ધકબકને લીધે ઘોડેસવારોના ઘોડા થંભી રહ્યા. ગાયો ઘોડાંને શિંગડે મારવા લાગી એટલે સવારો ભાલાં લઈ ને ગાયોને મારવા લાગ્યા. આ નિર્દયતા જોઈ ગોવાળની આંખમાં લોહી વરસ્યું. એ બોલ્યો :

“ ગાયનાં શિંગ નથી ખમાતાં, તો કરપડાનાં ભાલાં શેં ખમાશે ? આ પડ્યા તમારા કાકા આ — આ સીમાડાની તળાવડીએ. જાઓ ને મરદ હો તો ! ”

ગોવાળને ખૂબ માર મારીને ફેજ તલાવડી તરફ ચાલી નીકળી. રાતે માવહું થયેલું, એટલે બહારવટિયાના સમડ તો ચોખ્ખા હતા. તલાવડીએથી એ ટુકડી નીકળીને ગઈ હતી. નીકળીને સુદામડાને પડખે ભમરાના ડુંગરામાં આશરો લઈ લીધો હતો.

એ ડુંગરમાં એક ઊંડું નેરું છે. ઉપરવાસ થઈને એ નેરામાં દાખલ થવાય છે. ખીજે રસ્તો નથી. બેચ કાંઠે ભયંકર ઊંચી ભેખડો ઊભી છે. નિરાધાર બહારવટિયાએને આશરોલેવા માટે જ જાણે કુદરત માતાએ આ જગ્યા બનાવી હશે.

સત્તર જણા એ નેરામાં બેસી ગયા. અઠારમો લાખો કરપડો નેરાને કાંઠે એક ધાર ઉપર ચાડીકો બનીને બેઠો. ત્યાં તે આઘેથી ધ્રાંગધ્રાની ગિસ્તની ખેપટ ઊડતી દેખાણી. લાખાને એકલા લડીને જશ લેવો હતો તેથી એણે પોતાના સાથીને કહ્યું : “ જા, નેરામાં જઈને હોકો ભરી આવ.”

ગિસ્ત આવી તેને લાખાએ કાંઠે જ થંભાવી દીધી. જીવે જમાદાર એકલો અંદર ઊતર્યો. હાથમાં ભરેલી બંદૂક હતી. જીવે કરપડો ઘોડી પર ચડીને હેઠવાશ ભાગવા મંડ્યો અને કહેવા લાગ્યો : “ જીવા જમાદાર, તેં મારાં બાપને તે દી બચાવ્યો છે. આજ શીદ એ ગણુ ભૂલવછ ? શું મોઢું લઈને હું તારા ઉપર ઘા કરું ? ”

જીવા જમાદારે પડકારા કર્યા : “ જીવા, જે કાળે જે ધરમ ! હવે ભાગ મા; હમણાં તારી ઘોડીનો ગાભ નીકળી પડશે. ”

“ તારી પાસે ભરી બંદૂક છે એટલે ડરાવતો હોઈશ, કાં ? ”

“ આ લે, બંદૂક ! ” કહીને જીવા જમાદારે બંદૂક ફેંકી દીધી. બેચ જીવા બચીએ આવ્યા. કરપડાનો ઘા બરાબર જીવા જમાદારના પેટમાં વાગ્યો. ઘોડી ઉપરથી એ લથડ્યો, પણ એક પગ પંગડામાં ભરાઈ રહ્યો; ઘોડી આંટા ફરવા મંડી. જમાદાર ઢસડાણો. કરપડે નીચે ઊતરીને જમાદારને છૂટો કર્યો ત્યારે જમાદાર બોલ્યો : “ જીવા, હું સૈયદ છું. મારી કાયા ઢસડાણી તેમ તારું બહારવટુંયે ઢસડાશે. હું તો મરું છું પણ બાઈ, મારાં છોકરાં હાલ્યાં આવે છે, એને બચાવજે

કરપડાની શાર્કકથાઓ

૧૫૧

તારા ખાપને બહલે મારો દીકરો દેજો.”

જીવો જમાદાર મરી ગયો : એના દીકરાને કરપડા અડક્યા નહિ. જીવાની દફનક્રિયા કરીને કરપડા ગીરમાં ઊતરી ગયા.

આખરે જેતપુરના મૂળુ વાળાએ રાજસાહિબ સાથે વિષ્ટિ કરીને કરપડાઓનું બહારવટું પાર પડાવ્યું. કરપડાને એક સો સાંતીની જમીન મળી અને ભોજ ખાચરને પણ એનો ગરાસ પાછો સોંપાયો. અત્યારે કરપડા પોતાની જમીન ખાય છે. પણ ભોજ ખાચર ખીજ પેઢીએ નિર્વંશ ગયા, એટલે ધ્રાંગધ્રાએ ઉખરડાનો ગરાસ ઊંચકાવી લીધો છે.

કાળો મરમલ

“મીરજીએ સોમનાથ સાટું શીશ કપાવ્યું; ચાંપરાજે પોતાના ગામ જેતપુર સાટુ મોત મીઠું કર્યું; એલલના દીકરા અણાએ સતીને કાજે લોહી દીધાં; એમ કોઈ ધરમ સારુ, કોઈ ધેન સારુ, તો કોઈ સતી બહેન સારુ પોતપોતાના પ્રાણ દેતા આવ્યા છે. દેનારની બલિહારી છે, બાપ કાળા! પોતાના નાનકડા ગામડાંબાની લાજ કારણ પણ જે દેહ બપાવે, એણેય જીવી જાયું. નાનાં કે મોટાં — પરાક્રમ તો જેટલાં પરમાર્થે, એટલાં સહુ સરખાં જ વહે.”

આવી આવી કંઈકંઈ શૂરકથાઓ રામ ગઢવી સંભળાવતા અને જુવાન કાળો મરમલ ભાંગતી રાતના એ કવિમુખના પડતા એલ કીલ્યા કરતો. ગીરકાંડાનું પીપરિયું ગામ જ્યારે ભરનિદ્રામાં જંપી જતું, ત્યારે આ ચારણને અને કાઠીને જાણે કે દિવસ ઊગતા. કસૂંબાની કટોરી ભરીને પોતાની તથા કાળા મરમલની વચ્ચે મૂકી, ગઢવી ઉપર રંગ દેતા કે :

રંગ રંગીલા ઠાકરા, કુંવર દશરથરા,
ભુજ રાવણુરા ભંજિયા, આલી જા ભમરા !

હે રંગીલા ઠાકર, હે દશરથના કુંવર રામચંદ્રજી, પહેલા રંગ છે તમને કે તમે રાવણુની ભુજાએ ભાંગી.

વર્ગી આઝા રંગ તો તમને એટલા માટે છે, હે નાથ!
કે તમે તો —

રામા, અપૂતી તણે, આડો વાણ્યો આંક,
લીધા પે'લી ડાંક, (તમે) દીધી દશરથરાઉત !

તમે તો રજપૂતાર્થને આડો આંક વાળ્યો, કેમ કે હજુ તો લંકા તમે હાથ કરી નહોતી, તે પૂર્વેથી જ વિભીષણને તમે એનું ધન પણ કરી નાખેલું.

વળી, હે રઘુવીર !

અનેક ભગત ઓધારિયા, નકળાંક લેતાં નામ,
તું તારે દશરથ તણ્યા, (તુંને) રંગ હો સીતારામ !

હે નિષ્કલાંક નરોત્તમ, તારાં તો નામ લેતાં તેં અનેક ભક્તોને ઉદ્ધાર કર્યો. હે સીતારામ, રંગ હો બાપ ! રંગ હો તમને ! રંગ હો આઝા !

એમ કહીને પછી ગઢવી કટોરી હોઠે માંડતા. કટોરી લીધા પછી ધીરે ધીરે ચડતા કેદમાં ગઢવીની આંખો લાલચટક બનતી, હોકાની ઘૂંટે ટોકા કરતી, ચલમના અંગારાયે જાણે કે જામીનેવાતો સાંભળતા. વાતોની વચ્ચે વચ્ચે ગઢવી ખાનદાનીના બોધ દેતા — મા છોકરાને મીઠપથી પંપાળીને દવા પાચ તે રીતે જ્ઞાન પાતા : શૂરવીરતાના મર્મો સમજાવતા કે :

ધનકું ઊંડા નહ ધરે, રણમેં ખેલે દાવ,
ભાગી ફેળાં ભેડવે, તાકું રંગ ચડાવ !

હે બાપ કાળા, આઝા રંગ દર્ષ્યે એવા વીરને કે જે સુમની માફક ધનને ઊંડાં ન સંધરી રાખે, પણ છૂટે હાથે વાપરે; રણમાં દાવ ખેલે, ને જે ભાગતાં દળકટકને પણ પડકારી, પાણી ચડાવી ધીંગાણામાં એરે. વળી ભાઈ !

તત ચોખાં મન ઊજળાં, ભીતર રખએ ભાવ,
કિનકા ખૂરા નહ કહે, તાકું રંગ ચડાવ !

આઝા રંગ હોજો એવા શૂરવીરોને કે જેના દેહ પવિત્ર છે, દિલ ઉજળવળ છે, ને જે કોઈનું ખૂરું ખોલે નહિ, કે ચિંતવે નહિ. એમ

છે, આપ કાળા, એકલું ભુજબાળ તો પક્ષીતનેયે હોય. પણ વીરતા કોનું નામ !

કાળો મરમલ કવિના મુખ સામે તાકી રહેતો, એના મનમાં સરસિયાના કાઠી ગાંગા વાળા ઉપર વેર ખદખદતુ હતું. તેની સમસ્યા શમતી નહોતી. એના દિલમાં ઉધામા ઊઠે છે :

“ મારો ગરીબ બાપ મને નાનો મૂકીને એક દિવસ મરી ગયો. મરતાં મરતાં કહેતો ગયો કે ‘ મારો કાળિયો આપા ગાંગાને ભળે છે ! ’ ત્યારે પછી પડખે સરસિયા ગામના ગલઢેરા ગાંગા વાળાને આશરે હું ઊછર્યો, પણ એક દિવસ ગાંગા વાળાએ મને ભૂંડે હાલે જકારો દીધો. એના વેરનું શું ? ગઢવી તો મને ગોટાળે ચડાવે છે ! ”

એમ કરતાં કાળો જુવાન થયો. રામ ગઢવીને મુખેથી એણે શૂરવીરનાં ધીંગાણાની ઘણી ઘણી વાતો સાંભળી. ગામને પાદર એણે કેટલાય પાળિયા જોયા. પછી રાતે રાતે ઊંઘમાં એને યુદ્ધનાં સ્વપ્નાં આવતાં : ‘ મારી તલવાર ! મારો મલિયો ! ’ એવા એવા હાકલા કરીને એ ભરનીંદરમાંથી ઝબકી ઊઠતો.

રામ ગઢવી ઊઠીને એને ટાટો પાડતા ને એને શરીરે હાથ ફેરવતા. સાંજે કાળાને આવતાં અસૂર થઈ જાય તો ખુદ્કા રામ ગઢવી એને ગોતવા નીકળતા. એને મન તો કાળિયો મરમલ એના અંધાપાની લાકડી જેવો હતો.

એક દિવસ રામ ગઢવી પાસેથી અફીણ ખૂટી ગયું. ખરા-ખર ઉતાર આવ્યો એ ટાણે જ ડાબલી ખાલી નીકળી. “ બાપ કાળા ! દોડ્ય દોડ્ય સરસિયે. મારું મોત આવ્યું. ઝટ અફીણ લઈને પાછો આવજો. ”

પાતાના મલિયા વઢેરા ઉપર ચડીને કાળો અફીણ લેવા સરસિયે ગયો.

વંધારીની દુકાને ઊભો ઊભો કાળો અફીણ જોખાવે છે. તે ટાણે એચિંતા ગામમાં હોકારાપડકારા સંભળાયા. કાળો

કાળો મરમલ

પૂછે છે : “ શેઠ, આ શું છે ? ”

વાણિયો કહે : “ ભાઈ, આપણે એની શી પંચાત ! દર-બાર ગાંગા વાળાના બે ભત્રીજા એને મારી ગરાસ લેવા આવ્યા છે તે વહે છે. એમાં આપણે શું ? ડાહ્યા થઈ ને દુકાન વાસી દઈએ, ને માલીપા બેઠા બેઠા સાંભળીએ; તરડમાંથી તાલ જોઈએ ! ”

ત્યાં તરવારોના ખણખણાટ અને બંદૂકોના ધડાકા સંભળાવા મંડયા. કાળાનું શરીર કાંપવા લાગ્યું. એનો હાથ તરવારની મૂઠ ઉપર ગયો. વાણિયો કહે : “ એલા, તને એમાં શેનું શૂરાતન ચડે છે ? તને તો ઊલટો ગાંગા વાળાએ જાકારો દીધો હતો ! ”

“ વાણિયા ! તું શું સમજ ? મારા દાંતમાં હજી આપા ગાંગા વાળાનું અન્ન ચોંટ્યું છે. હું આંહીં જ મરીશ. ”

“ મર ત્યારે મૂરખા ! ”

ત્યાં તો ધીંગાણું બજારમાં આવી પહોંચ્યું. વાણિયાએ દુકાનનાં કમાડ અંદરથી વાસી દીધાં. કાળાએ જોયું કે ગાંગો વાળો મરાયો. એટલે તલવાર કાઢીને એણે દોટ દીધી. બેમાંથી એક ભત્રીજાને માર્યો, ત્યાં તો એનું માથું પણ પડ્યું. ગામના ઝાંપા બહાર જે રાવણાનું ઝાડ છે, ત્યાં સુધી લડીને એનું ધડ પડ્યું. અત્યારે ત્યાં એની ખાંભી છે.

અફીણની વાટ જોઈને બેહોશ બની બેઠેલા રામ ગઢવીએ સાંજે જ્યારે બખર સાંભળ્યા કે કાળો તો કામ આવ્યો, ત્યારે અફીણ લીધા વિના જ ગઢવીએ મોં ઢાંકીને મરશિયા ઉપાડ્યા :

વરસ * દસ વીસે, મરમલ વાંછીતો મરજી,
પૂગ્યો પચવીસે, કયાંથી આવે કાળિયો ?

* ‘ વીસ વરસનો વદાડ ’ — એ પાડ પણ છે.

ઠાળો મરમલ તો દસ-વીસ વરસની ઊંમરે જ મરણુ માગતો હતો. આ તો પચીસ વરસે મરણુનો મિલાપ થયો. પાંચ વરસનું મોઢું થઈ ગયું. હવે એ પાછો ક્યાંથી આવે ?

પછેડા પાંખે, મરમલ વાંછીતો મરણુ,
ભોવણ અંગ જડતે, કીં કરી આવે કાઝિયો ?

અરે ભાઈ ! દસ-વીસ વરસે નહિ, એને તો એના જન્મ પછી તરફણુ કુંવરપછેડો ઓઠયા પહેલાં જ મરણુ હતું. પણ એ ઝંખનામાં એને ગુવાની આવી ગઈ. મોત સમા મિત્રનો આટલો મોડો મેળાપ થાય પછી કાંઈ એ પાછો આવે ?

ભૂખાણુ ભાલા તણે, કળકળતો કટકે,
(હવે) ભોજન ખગ ભેટયે, ક્યાંથી આવે કાઝિયો ?

ભાલાંતી એને એવી ભૂખ લાગી કે ધીંગાણુને માટે એ કળકળી રહ્યો હતો. એવો ભૂખ્યો માણસ તરવારરૂપી ભોજન તૈયાર દેખ્યા પછી જમ્યા વિના શી રીતે પાછો આવે ?

કુંતારી હોળી કરી, (ઉપર) ઘરહર રંભા ઘેર,
(એમાં) નાખ્યાં વણુ નાઝિયેર, ક્યાંથી આવે કાઝિયો ?

ઘરતી ઉપર ભાલાંરૂપી ભડકાની હોળી પ્રગટી હતી. અને એ હોળીની ઉપર ઘેરો વગાને રંભાઓ ઊભી હતી. ધીંગાણુરૂપી એવી સુંદર હોળીમાં પોતાના મસ્તકરૂપી નાઝિયેર * નાખ્યા વિના કાંઈ ઠાળો પાછો આવે ?

આવે ગાતી અપસરા, સુરા સામૈયે,
પાછો વણુપરણુયે, ક્યાંથી આવે કાઝિયો ?

એ વૃદ્ધ નહોતું, પણ ઠાળાનું લગ્ન હતું. સ્વર્ગરૂપી સાસરામાંથી અપસરાઓ ગીત ગાતી ગાતી આવતી હતી. અને શંકર આદિ સુર લોકો

* કુપાયની જ્વાળામાં શ્રીકૃષ્ણ હોમવાનો રિવાજ છે.

કાળો મરમલ

૧૫૭

સામૈયું લઈને આવતા હતા. એવા ભલકેદાર વિવાહમાં પરણ્યા વિના કાંઈ કાળો પાછો આવે ?

ભેળયું ખેત્ર ભડે, રૈરવતાં રાંક વારે,
નાસયર નીંધલતે, ક્યાંથી આવે કાળિયો ?

એ યુદ્ધ નહોતું, એ દુકાળની અંદર શૂરવીરોરૂપી રાંકાઓએ ખેતર ભેળયું હતું. એ ખેતરની અંદર કાળા જેવો એકાદ નીંધલેલ (પાછી ગયેલ) છોડ જોઈ ગયા પછી શૂરવીરોરૂપી રાંકાઓ એને છોડે નહિ, ને કાળો પાછો આવે નહિ.

કાળાનું સર કેય, કાલીનો કુંભ વારે,
વણુકૂંટયે વહજોય, ક્યાંથી આવે કાળિયો !

કાલી બાયડીને માથે પાણીનો ઘડો હોય (ગાંડીને માથે ખેકું હોય) તેવું કાળાના શરીર ઉપર એનું માથું ડગમગતું હતું. ગાંડીના માથા ઉપરનો ઘડો જેમ ક્ષેમકુશળ ઘેર ન પહોંચે, તેમ કાળાનું માથું પણ હેમખેમ ઘેર ન આવે.

પળચર, ખગ, મેહમંડપતિ, (ઉપર) અપસર જુળ અસે,
એતાંને અવઠોયે, કીં કદી આવે કાળિયો ?

યુદ્ધક્ષેત્ર ઉપર કાળાની વાટ જોઈને માંસલક્ષી ગીધ પંખી ખેઠાં હતાં. આકાશમાં વ્યોમપતિ ઇન્દ્ર ખેઠા હતા. અરે, અપ્સરાઓનું વૃંદ ઊભું હતું. એ બધાને તરછોડીને કાળો કેવી રીતે ઘેર આવે ?

[આ વાત ખીજી રીતે એમ કહેવાય છે કે કાળો સરસિયો ગાંઝા વાળાને ત્યાં જ રહેતો. એક દિવસ કાળાને ખખર પડી કે પોતાના જ ગામ પીપરિયા ઉપર ધાડ આવી છે. પીપરિયામાં મરમલનો વાસ ' મરમલનો ઝાંપો ' એ નામે ઓળખાતો. એ પીપરિયે ગયો. ' મરમલના ઝાંપા'નું રક્ષણ કરતાં કરતાં મર્યો.]

કાંધલજી મેર

ચારસો વરસની જૂની એક વાત છે, તે વખતે હજુ ઢાંક અને ધૂમત્રીનગરની દેવભોમકા જેઠવા રાણાઓના હાથમાં હતી.

રાણાના દરબારમાં કાંધલજી નામે ખરડાના ગામ ઓડ-દરનો એક મેર અમીર હતો. કાંઈક કારણથી કાંધલજીનું મન જેઠવાની સાથે દુખાયેલું, તેથી પોતે જૂનાગઢના રા'ના દરબારમાં જઈને રિસામણે રહ્યા હતા.

રા'ના ઘરમાં તે વખતે જેઠવા રાણાની કન્યા હતી. એ રાણીને એક કુંવર અવતર્યો. રા'એ તો હઠ લીધી કે જેઠવાની પાસેથી કુંવરપછંડામાં ઢાંક શહીર લેવું. જેઠવો વિચારમાં પડ્યો. પોતાની પુરાતન રાજધાની ઢાંક કેમ અપાય ? જેને ભીંતડે ભીંતડે નાગાજણુ બાપુએ શાલિવાહનની સતી રાણીના હાથની સ્નાનાની ગાર કરાવેલી, એ દેવતાઈનગરી ઢાંક કેમ દેવાય ? જ્યાં પૂર્વજદેવે ભાટને માથાનું દાન દીધું, જ્યાં મસ્તક વિનાનું ઘડ લડ્યું, મૂંગીપુરનો ધણી શાલિવાહન જ્યાંથી ભોંઠો પડીને ભાગ્યો, એ અમરભૂમિ ઢાંક કેમ અપાય ? પાંચસો વરસની બંધાયેલી માયામમતા તાડવાનો વિચાર કરતાં જ જેઠવાની નસો તૂટવા લાગી. બીજી બાજુ જમાઈ ના રિસામણાનો ડર લાગ્યો, દીકરીના દુઃખની ચિંતા જાગી. રા'ના હુમલાની કાળ પેટી.

આખરે જેઠવાને બારી સૂઝી. એને લાગ્યું કે કાંધલજી મારી આખરું વાખશે; રિસાયાં છે તોય ઢાંકની બેઆખરુ એ નહિ રાંધે. માતાની લાજ જાય ત્યારે દીકરો રિસાઈ ને બેઠો

કાંધલજી મેર

૧૫૬

નહિ રહે. એણે રા'ને કહેવરાવ્યું : “ અમારા કાંધલજીમાર્ધ ત્યાં છે. આ બાબતમાં એ જે કરે તે અમારે કમૂલ રહેશે.”

રા'ને તો એટલું જ બેતું હતું. કાંધલજી તો આપણા આશ્રિત છે : એ બીજું બોલે નહિ. એવો વિચાર કરીને કચેરીમાં કાંધલજીમાર્ધ ને રાણાનો કાગળ વંચાવ્યા. વાંચીને ગર્વથી, પ્રેમથી, ભક્તિથી, કાંધલજીની છાતી એક વેંત પડેળી થઈ, અને એના અંગરખાની કસો કડક કડક નૃટવા લાગી. અંતર્યામી અંતરમાં બોલી ઊઠ્યો : ‘ વાહ મારા ધણી ! તે તો મને ગિરનારને આંગણે ઊજા કરી બતાવ્યો.’

“ કેમ કાંધલજીમાર્ધ ! ” રા'એ હસીને પૂછ્યું : “ જ્યાં તમારા જેઠવાનાં જોર ? ”

ધોળી ધોળી સાગરના શીણુ જેવી દાઢી બાપટીને કાંધલજી બોલ્યા : “ બાપ ! મારો ધણી તો ગાંડિયો છે. ઠાંક તો અમારી મા કહેવાય. એને જવાબ દેતાં ન આવડ્યું. દીકરીનાં માગાં હોય, પણ માનાં માગાં કયાંય દેખ્યાં છે ? ” એટલું બોલતાં તો એની આંખમાં અંગારા મેલાઈ ગયા.

રા'નું રૂંવાડે રૂંવાડું ખેંચાઈ ને ઊભું થઈ ગયું. એણે કહ્યું : “ કાંધલજી, જૂનાગઢના રોટલા બહુ દી ખાધા. હવે ભાગવા માંડય. ત્રણ દિવસની મહેતલ આપું છું. ચોથે દિવસે તું જ્યાં હોઈશ ત્યાંથી ઝાલીને તારા પ્રાણ લઈશ.”

કાંધલજી ઊભો થયો. ભેટમાં તરવાર હતી તે ખેંચી કાઢીને એની પીંછીથી ત્યાં ને ત્યાં ભોંય ઉપર ત્રણ લીટા કર્યા. અછેક લીટો કરતો ગયો અને રા'ની સામે જોઈ બોલતો ગયો : “ આ એક દિવસ, આ બે દિવસ અને આ ત્રીજો દિવસ. જૂનાગઢના રા' ! તારી મહેતલના ત્રણ દિવસ પૂરા થઈ ગયા. લે હવે, આવ પડમાં, કર ધા. મેરને મરતાં કેણુંક આવડે છે તે જોઈ લે.”

“ હાં ! હાં ! હાં ! કાંધલજી ! ” બોલતી આખી કચેરી ડામી થઈ ગઈ.

રા'એ કહ્યું : “ તુંને એમ મારું તો તો જગત કહિશે કે આશ્રિતને ઘરમાં ઘાલીને માર્યો, માટે ભાગવા માંડ્ય.”

ઘોડી ઉપર ચડીને કાંધલજી ચાલી નીકળ્યો. સાથે પોતાનો જુવાન ભાણેજ એરડો હતો. ચાલતાં ચાલતાં, ઘોડીએ વણથળી ગામને પાદર નીકળી.

તે દિવસે ગામમાં નવસેં નાઘોરી * વરો પરણવા આવેલા. અચારે વરરાજ અને જનૈયાઓ ગામ ખહાર દિશા-દાતણ કરવા નીકળેલા છે. દોલ ધ્રમૂકે છે ને કેટલાય જનૈયાઓ પટ્ટાખાજી ખેલે છે. ગામને ગોંદરે રમાતી આ વીર રમતો સહુના કાળજાંમાં શૌર્યનાં સરણાં વહાવી રહી છે. માર્ગે નીકળેલા સેંકડો વટેમાર્ગુ એ રમતો નીરખવા થંભી ગયા છે. એવે ટાણે આ ચાર-પાંચ ઘોડેસવારો કાં અપાટાલેર ભાગ્યા જાય છે? ઘોડીઓનાં મોઢાંમાં કીણુ છૂટ્યાં છે, ઘોડીઓ પરસેવે નીતરી રહી છે, તોય કાં અસવાર એના ડેખામાં એડી મારતા આવે છે? પાંચે આદમીના હાથમાં ઉઘાડાં ખડગ કેમ છે?

ઘોડી જઈ ને નવસેં નાઘોરી વરરાજ આડા ક્યાર્યાં. ઘોડીની લગામો ઝાલી રાંખી. ચમકીને કાંધલજી બોલ્યા : “ તમે મને ઓળખો છો ? ”

નાઘોરી કહિ : “ ઓળખીએ છીએ. તમે અમારા મહેમાન એ જ મોટામાં મોટી ઓળખાણુ. ગામને પાદરથી આજ તો તમ જેવા મહેમાન કસૂંબો લીધા વિના ન જઈ શકે. ”

કાંધલજીએ કહ્યું : “ ભાઈ ! તમે તમારી મેળે જ હુમણાં ના પાડ્યાં. મારી વાંસે જૂનાગઢની વહાર ચડી છે. ”

* નાઘોરી મુસલમાનોની એક જાત છે. વણથળીમાં અસલ નાઘોરી જમા-ધરેખી આવડુ કરતી.

“ ત્યારે તો, ભાઈ, હવે રામરામ કરો ! હવે તો જઈ રહ્યા ! જવા દઈ એ તો નાઘોરીની જનેતામાં કંઈક ફેર પડ્યો જાણુને. ”

“ અરે બાપુ ! તમારે ઘેર આજ વિવા છે. ગજબ થાય. ”

“ વિવા છે માટે જ ફૂલદડે રમશું. કંકુના થાપા તો વાણિયા-પ્રાહ્મણના વિવાહમાંયે હોય છે. આપણને તો લોહીના થાપા જ શોભે. ”

નાઘોરીઓએ આખી વાત જાણી લીધી. કાંધલજીને કેઠાની અંદર પૂરી દીધા. અને નવસેં મીંઢળખંધ નાઘોરીઓ ગામને પાદર તલવાર ખેંચીને ખડા થઈ ગયા. જૂનાગઢની ફોજ આવી પહોંચી. સંગ્રામ મચ્યો. સાંજ પડી ત્યાં નવસોયે મીંઢળખંધા વરરાજાઓ લોહીની કંકુવરણી પથારી કરીને મીઠી નીંદરમાં પડ્યા. કેઈ કદીયે ન જગાડે એવી એ નીંદર, એવી નીંદર તો નાઘોરણોની સુંવાળી છાતી ઉપરેય ન આવત.

કેઠા ઉપર બેઠાં બેઠાં કાંધલજીએ કસૂંબલ ઘરચોળાવાળી જોખનવંતી નાઘોરણોને હીબકાં ભરતી ભાળી, મોડિયાનાં મોતી વીંખતી વીંખતી તરુણીઓનાં વેણ સાંભળ્યાં : “ આપણા ધણીઓનો કાળ હજી આંહીં બેસી રહ્યો છે ! ” એ સાંભળીને કાંધલજીએ કેઠા ઉપરથી પડતું મેટ્યું. તલવારની ગાળાચી કરી, પોતાનું માથું ઉતારીને નીચે મૂક્યું. બે ભુજમાં બે તલવારો લીધી : અને ધડ ધીંગાણામાં ઊતર્યું. લશ્કરને એક ગાઉ સુધી તગડ્યું. સીમાડા માથે કેઈ એ ગળીનો ત્રાગડો નાખી ધડને પાડ્યું, અને માથું દરબારગઢમાં રહ્યું.

તું કાંધલજી કાટકયો, ફેલાં અંબ ફેલે,
કાણુએત * મીંડો * કિયો, ઘોડાં અંબ ઘેરે.

* કાણુસુત.

x તલનાં એથડાં ખળાવાડમાં ખંખેરે ત્યાર પછી તલની ચોપાસ તલનાં

હે કાળુ મેરના પુત્ર કાંધલજી, તું ફેજ ઉપર તૂટી પડ્યો. અને તારા ઘોડા ઘોડેસવારથી તેં શત્રુઓને ઘેરી લીધા.

અને સહુથી સરસ તો ભાણેજ એરડો લાગ્યો.

હરખ્યું ઊતરિયું હરખથી, કાંધલને જોવા કેાય,
નાઘેરી વરનેાય, અપસર વરીઓ તું એરડા !

કાંધલને જોવાસ્વર્ગમાંથી હુરમે! (અપ્સરાઓ) ઊતરી. અપ્સરાઓને એમ લાગ્યું કે આ યુદ્ધરૂપી લગ્નમાં નાઘેરીઓ વરરાજ નથી લાગતા, ખરો વરરાજ તો એરડો લાગે છે; તેથી અપ્સરાઓ એરડાને પરાણી.

બુડાધર, ખરડા તણી, લંગરી વધારી લાજ,
કાંધલ આડો કમાડ, આંખો ધિયો તું એરડા !

હે એરડા, તેં તો ખરડા પ્રદેશની કીર્તિ વધારી. તારા મામા કાંધલજીની આડે તેં કમાડરૂપ બનીને રક્ષણ કર્યું.

અત્યારે કાંધલજીનું માથું વાણુથળીના દરબારગઠમાં પૂજાય છે, અને ઘડની ખાંભી સીમાડે પૂજાય છે. રા'એ કાંધલજીના માથામાં ઉમેણુ નદીને કાંઠે જમીન આપી હતી, તે જમીન અત્યારે નાઘેરીનો વંશજ કેઈ મુંજવર ભોગવે છે.

કાંધલજીના વંશજેએ દર વિવાહે એક કેરી (પાવલું) કર નાઘેરીના વંશજને ખાંધી આપેલો છે, ને પોરની સાલ સુધી એક ફરીર કાંધલજીના વંશજે ઓડદરિયા મેરો પાસેથી પાવલું પાવલું કર ઉઘરાવી ગયો છે.

એ ધીંગાણા પછી નાઘેરીઓ અને મેરો બન્ને ' લોહી-ભાઈ ઓ ' કહેવાય છે. કાંધલજીના વંશજે હજુ ફટાણામાં છે, ને તેનું શિળિયું તે ' શિળિયું ' (કાંધલ અધ્યાહાર) કહેવાય છે.

૨૧૬ મૂર્ચ્ચન ફંડાગું કહે છે. આંહી કાંધલજીએ પોતાના ઘોડા ઘોડેસવારોથી કુમનરૂપી અનેક લોકો આસપાસ ફંડાગું (મીંડું) કર્યું, એણે રૂપક છે.

૧૭

કાળુ મેર

કાધા તે જે કાળવા, લાખા વાળી લી,
સૂખે નવસરકું તણે, દંડિયો ઘોળે દી.

મેરની દીકરીઓને તે દીનોનાથ નવરો હોય તે ટાણે જ ઘડતો હશે. ઈશ્વરે આપેલા રૂપને ધૂમટામાં સંતાડી રાખવાનું મેરની દીકરીઓ શીખી નથી. જોરાવર તોયે કોમળ જણાતી કાયા : ઉઘાડી તોયે ધરતી પર ઢગી રહેતી કાળીભમ્મર એ આંખો : અને ભયુ'ભયુ' તોયે જરી કરુણાની છાંટવાળું મુખ : અને એવી કાયાને ઢાંકવાનો ઢાંગ કરતો પહાડપુત્રીઓના નીરોગી મસ્ત લાવણ્યને ખહેલાવતો છૂટો પહેરવેશ; અર્ધે માથે ટીંગાઈને પાની સુધી ચારે છેડે છૂટું ઝૂલતું ઓઢણું : ઢીલું કાપડું : અને સહુથી જુદી ભાત પાડતું સફેદ પેરાણું : ઘડીક જણે મેર-કન્યા સાધ્વી લાગે, ઘડીક લાગે જોગમાયા, તે ઘડીકમાં વળી જોખનિયું હેલે ચડયું હોય એવી નવયૌવના લાગે. ઘરની ઓસરીની ભીંત ઉપર મેરાણી આછા, ઘેરા, ગૂઢા, એવા ભળતા રંગોથી ચિત્રો આલેખે, માટી લઈને ઓરડામાં નકરીદાર કમાનો કંડારે, જોવા જનારને નિર્દોષ હાસ્ય હસી પોતાની કારીગરી ખતાવે, અને ઘરની ઘોડી, ગાય કે ભેંસ ઓરડાની અંદર જ આખી રાત ખાંધી રાખે. અળગી કરે નહિ. મેરાણી જ્યારે હસે છે ત્યારે એની આંખના તારલામાં ખેઠો ખેઠો જણે એનો આત્મા ડોકિયાં કરે છે. હાવભાવ એને આવડતા નથી. ગાલે આપોઆપ

શરમના શેરડા પડે, એવી વિશેષ શરમની ચેષ્ટાઓ એને કોઈ એ શિખવેલ નથી. વાહુ રે મેરાણી તારાં રૂપ ! કોઈ ઊંડી ઊંડી નદીની કારમી લેખડ ઉપર રસ્તો ભૂલી, ઘોડી થંભાવીને ઊભા રહી તારી મહદની વાટ જોવાનું કોને ન ગમે ? આત્માના રંગ જેવું નિર્મળું હાસ્ય હસીને તું રસ્તો ખતાવવા આવે એ જીવનલહારુ કેવી દોહ્યત્રી છે ! તેં સુભદ્રો જન્માવ્યા : પ્રેમિકો પ્રગટાવ્યા : કોઈ કોઈ વખત કામીઓને શાપથી ખાળ્યા : અને કામદેવની આગમાં તુંયે ક્યાં નથી ખાખ થઈ ?

આવું એક રૂપ જૂનાગઢના નવાખના આંગણમાં રમતું હતું. કાળુજી નામનો એક મેર જૂનાગઢની ચાકરીમાં હતો. તેને ઘેર એક બહેન હતી. નવાખની નજર એ સુંદરીના શરીર ઉપર પડી. નવાખ ખેલાન બન્યો. એણે કાળુજીને તેડાવ્યો. દલીલ કરી : “ દેખો ભાઈ ! રાણીજયા ખી સોઈ, એર ખીખીજયા ખી સોઈ, સમજ ગયા ? માગ લો, ચાચ ઇતની સોનામહોર માગ લો, કાળુજી મેર ! રાણીજયા ખી સોઈ, ખીખીજયા ખી સોઈ ! ”

“ હું વિચારી જોઈશિ.” એમ કહીને કાળુજી ઊઠ્યો. ઘોડી વારે નવાખને ખબર થઈ કે કાળુજી તો ઉચાળા ભરીને જાય છે.

કામાંધ નવાખ કરડો થયો. “ હેં : એમ કેમ જવા દેશું ? જોગવરી કરીને એની બોનને ઉઠાવી લાવો. જૂનાગઢના તમામ દરવાજા બંધ કરાવો.”

કાળુજીએ ઉચાળા પડતા મૂક્યા. ખાળખચ્યાંને રામરામ કર્યા. અંધારી રાતે એણે બહેનને પડકારી : “ બહેન ! આવી જ ઘોડી માથે, મારી બેલાડચે. કાં તો ભાઈ-બહેન નીકળીએ છીએ ને કાં બેઉ જણાં ભેળાં જ પ્રાણુ કાઢીએ છીએ.”

એક જાતવંત ઘોડી ઉપર ભાઈ-બહેન અસવાર થયાં. બંધના દેહને ભાઈ એ પોતાના દેહ સાથે કસકસીને ખાંધી લીધો. હાથમાં લીધી તલવાર. બહેનના હાથમાં બેલાવ્યો ભાલો.

કાળુએ ચોકીદારોના જૂથમાં ઘોડી નાખી. ભાઈબહેન કંઈક મિયાંમુગલોને કાપતાં ખરાબર કાળવે દરવાજે આવી ઊભાં રહ્યાં. ત્યાંથી એણે ગઠ ઉપર ઘોડીને ઠેકાવી. ટપીને ઘોડી વીજગાંના સખકારા સમી ગઠની બહાર ગઈ. ઘનઘોર વનરાઈમાં ઘોડી અદૃશ્ય થઈ. બહેનને કાળુએ સલામત ઠેકાણે પહોંચાડી દીધી.

પણ નવાબની માગણીનો સાચો જવાબ નથી અપાયા, એવી ઊણપ એના મનમાં રહી ગઈ. ફકીરને વેશે પાછો જૂનાગઠ આવ્યો. નવાબના દરવાજામાં સાંઈ મૌલાને કોઈ રોકે નહિ. કાળુને ખબર હતી કે કંઈ મેડી ઉપર શાહજાદો અને વજીરજાદો એકલા રમે છે. ઉપર જઈને દાદરો અંદરથી બંધ કરી દીધો; અને પછી અંદરથી ત્રાડ નાખી : “ જૂનાગઠના નવાબ! મારી બહેનનું માગું નાખવાનાં મૂલ પણ કેવાં મોંઘાં છે તે જોઈ લે. હમણાં તારા શાહજાદાની મૈયત કઠાવું છું.”

મેડીને દાદરે માણસોની ઠકું જામી. નવાબ બહાર ઊભો ઊભો કરગરવા લાગ્યો : “ કાળુ! તું માગે તેટલાં જવાહિર આપું.”

નેજે જે નવાબ, ઊભો અરદાશું કરે,
જોરાવર જવાબ, કહે મેર કાળવો.

નવાબ ઊભો ઊભો આજીજી કરે છે, અને કાળુ જોરાવર જવાબ કાઠે છે.

કાળુએ જવાબ વાળ્યો : “ જવાહિર જોતાં હોત તો મારી બહેનને જ તારા જનાનામાં વેચાતી ન આપી દેત? પણ અમે જેઠવા વંશનું પડખું સેવ્યું છે. મેરને જવાહિર કરતાં આખરૂ વધુ વહાલી છે. હવે આપણું ખાતું સરભર થઈ ગયું છે. હેમખેમ જવા દે એટલું માગું છું.”

નવાબે કબૂલ કર્યું કે સીમાડા સુધી કાળુને હેમખેમ મૂકી આવવો. પણ નવાબના પેટમાં પાપ હતું. કાળુને માટે

એણે ઘોડી મંગાવી. કાળુજી ઘોડીના પગ ઊંચા કરીને જુએ ત્યાં ડાબલામાં નાગફણીઓ * જડેલી દેખી, ઘોડી બદલાવી. બસો મકરાણીઓ સીમાડા સુધી મૂકી ગયા. પછી કાળુજી છૂટો થઈ ને ભાગ્યો, કારણ કે વાંસે જૂનાગઢની વાર ચડી ચૂકી હતી.

નાસતો નાસતો કાળુજી ગોંડળનો આશરો લેવા આવ્યો. ગોંડળમાં તે વખતે ભા' કુંભાજીનો પહોર ચાલતો હતો.

એવા મરદ કુંભાજીએ પણ જૂનાગઢનાં બહારવટિયાને ન સંઘર્યો. ત્યાંથી ભાગીને કાળુજીની ઘોડી મેડાનાર નદી ટપીને એખામંડળના પોહિત્રા ગામમાં પહોંચી. એખાના વાઘેરોએ એને આશરો દીધો.

પાછળ જૂનાગઢ, ગોંડળ અને નગર, ત્રણે રાજની વહાર ચડી. પોહિત્રાની બહાર પડાવ નાખીને દુશ્મનોએ ગઢ સુધી સુરંગો ખોદાવી. સુરંગનો અગ્નિ જ્યારે નજીક આવવા લાગ્યો ત્યારે ગઢના કોઠામાં મૂકેલ થાળીમાં મગના દાણા થરથરવા લાગ્યા. કાળુજી સમજ્યો કે ધરતી હમણાં ફાટશે. એણે પોતાનાં તમામ કુટુંબીઓને નાડાબારીમાંથી રવાના કર્યાં, પણ એનો શૂરવીર પુત્ર વેળે બાપની વસમી વેળાએ વેગળો થાય ખરો કે ? એણે તે બાપની સાથે રહીને જ મરવાનો પોતાનો વિચાર પ્રગટ કર્યો. એને આમ મરતો અટકાવવા કાળુજીએ કહ્યું : “હું તો જગતમાં નામ રાખીને મરું છું, પણ બેટા, નાહક તું કાં ચુકા ? ભીંત હિંક કચરાઈ મરવામાં કાંઈ કીરત છે ? મારું સાચું ફરજંદહો તો બાપથી સવાયું નામ કાઢીને મરજે ને ?”

આથી વીર વેળે પણ ચાલ્યો ગયો. કાળુજીએ વિચાર્યું : ‘વાહ બાઈ ! આવી જાન ફરી ક્યારે જોડાવાની હતી ? આજ મરવાની પણ મજા છે.’

ઘીના ડુડલામાં બસીને આગ લગાડી પોતે બળી મૂઓ

કાળુજ મેર

૧૬૭

પણુ જીવતો શત્રુઓના હાથમાં ન આવ્યો.

જૂનાગઢમાં જ્યાંથી કાળુજએ ઘોડી ટપાવી હતી તે જગ્યાએ એક દરવાજો છે તે આજ પણ કાળુજના નામ ઉપરથી 'કાળવેા દરવાજો' નામે ઓળખાય છે.

[અપ્ય]

જખખર આયો જામ, મરદ સાથે મછરાળા,
કૂમકે કેાધી કુંભ, સંગ ઝાલા મતવાલા.
માંહી નર કૂડા નવાખ, ચોંપ શુ' કટક અડિયાં,
હૈકુ' દિયે હિલોળ, આવી પોસીતરે અડિયાં,

ત્રેવડે વાત મનમાં ત્રી, લિંગે ધરી ઓખે ધજ,
કાળવે મન મીઠો કર્યો, મરવાની આવી મજ.

૧૮

મૂળુ મેર

૬. સ. ૧૭૭૮ની સાલમાં પોરબંદરના રાણા સરતાન-
જીએ નવાનગરના સીમાડા ઉપર પોતાના વડાળા ગામમાં
એક વંદા કિલ્લો બાંધ્યો, અને તેનું નામ 'લેટાળી' * પાડ્યું.
આજ પણ એ કિલ્લાના ખંડેર ગમે તે ઠેકાણે ઊભા રહીને
લેઈએ, તો એના ત્રણ કોઠા દેખાય, ચોથો અદૃશ્ય રહે :
એવી એની રચના કરી હતી.

એક દિવસ નવાનગરનો એક ચારણ ત્યાંથી નીકળ્યો.
તેણે એ કિલ્લો જોવાની માગણી કરી. કિલ્લાના રખેવાળ મેર
મૂળુ (મીણુંદના)એ ના પાડી, તેથી નગરનો ચારણ સ્ત્રીનો વેશ
પહેરીને જામ સાહિબની કચેરીમાં ગયો. જામ જસાણુએ પૂછ્યું :
“ કવિરાજ, આમ કેમ ? ”

ગઢવી બોલ્યો : “ અન્નદાતા, મારો રાજા બાયડી છે
એટલે મારે પણ બાયડી જ થાવું જોઈએ ના ? ” ગઢવીએ દુહો
કહ્યો :

થિઠ અરે અજમાલરા, લેટાળી કર ભૂકો,
રાણો વસાવશે ધૂમલી, (તો) જામ માગશે દુકો.

જસા જામે બધી હડીકત જાણી. એને ક્ષણ પડી કે નક્કી
જેઠવો વડાળાના ગઢની સહાયથી પાછો ધૂમલી નગર હાથ કરી
વેશે.

જામે પોતાના જમણા હાથ જેવા જોદા મેરુ ખવાસને
આજ્ઞા કરી કે લેટાળીને તોડી નાખો. નગરના સેનાપતિ મેરુ

* હવ દાંડનાર.

ખવાસે રાણાને કહેણુ મોકલ્યું : “ વડાળું ભાંગીશ.”

રાણાએ જવાબ વાળ્યો : “ ખુશીથી; મારો મૂળુ મેર તમારી મહેમાનગતિ કરવા હાજર જ છે.”

જેઠવાની અને જામની કોળે આકૃષ્ટી. એક મહિના ને આઠ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું.

એક મહિના ને આઠ દી, ઝુલ્યાવ્યો તેં જામ,
ગણીએ ખવે ગામ, માલડ વડાળું મૂળવા!

પછી મેરામણુ ખવાસે ‘લક્કડગઢ’ નામનો એક હાલીયાલી શકે તેવો કાષ્ટનો કિલ્લો કરાવ્યો. ધીરે ધીરે લક્કડગઢને ભેટાળીની નજીક નજીક લાવતા ગયા. આખરે લક્કડગઢમાંથી નીકળીને જામના સૈન્યે ભેટાળીની ભીંતે ચડવા માંડ્યું. ત્યાં અંદરના મૂળુના સૈન્યની ખંડકો છૂટી. લક્કડગઢમાંથી હારો હારો દાણા સમાય એવડાં નગારાં મૂળુ (મીણુંદનો) ઉપાડી આવ્યો અને જામની સેનાને નસાડી.

લાદા ત ખુ ભૂંટિયા, નગારાં ને નિસાણુ,
મોયે ઉરમત મૂળવો, ખાંડા હાથ ખુમાણુ.

જામનું રાવલ નામે ગામ જે નજીક હતું, તેમાં મૂળુએ હાક ખોલાવી.

વડાળા સું વેર; રાવળમાં રે’વાય ને,
મોઠો જાગ્યો મેર, માથાં કાપે મૂળવો.

જેઠવાના ગામ વડાળા સાથે વેર થયા પછી રાવળ ગામમાં જામની ફેજથી રહેવાતું નથી, કેમ કે મોઠવાડિયો મેર મૂળુ એવો જાગ્યો છે કે માથાં કાપી લે છે.

રાવળ માથે આવિયો, રવ્ય ઊગમતે રાણુ,
મોયે પૂગો મૂળવો, ખાંડા હાથ ખુમાણુ

રવિ (સૂર્ય) ઊગતાંની વેળાએ જન્મ રાજ રાવળ ચડી આવ્યો, ત્યાં હાથમાં ખડ્ગ લઈને મૂળુ મેર અગાઉથી પહોંચી ગયો.

દાગ ભાગાં દોવાટ, માળીડા મેલે કરે,
થોભે મૂળુ થાટ, રોકે મેણુંદરાઉત.

પોતાના ઉતારા છોડીને લશ્કર બંને બાજુ નાસી છૂટ્યાં. પણ મૂછદાઢીના થોભાના ઠાઠવાળો મીણુંદુ મેરનો પુત્ર મળ એ નાસતા કટકને રોકી ગયે છે

કાઠીંઈ તારે કપાળ, જોગણુનો વાસો જે.
મીટોમીટ મળ્યે, મેરુ ભાગ્યો મૂળવા.

હે મૂળુ, અમને તો લાગે છે કે તારા કપાળમાં કાઈ જોગમાયા દેવીનો વાસ હોવો જોઈએ, કેમ કે તારી સાથે મીટોમીટ મળતાં જ ભય પામીને મેરુ ખવાસ જેવો જબ્બર નર ભાગી ગયો.

*

રાણા સરતાનજી ચોરવાડ પરણ્યા હતા. ચોરવાડના જાગીરદાર રાયજદા સંઘજીને માળિયાના અલિયા હાટીએ માર્યા. રાણાએ ચોરવાડ હાથ કરવા મૂળુ મેરને મોકલ્યો. ચોરવાડ જીતીને વેરાવળ ઉપર જતાં ધીંગાણામાં મૂળુનો હાથ એક કાંડેથી કપાઈ ગયો.

મહારાણાએ પૂછ્યું : “ જોલો મૂળુ ભગત, કહો તો એ હાથ રત્નજડિત કરી આપું, કહો તો સોનાનો, ને કહો તો રૂપાનો.”

રાજકચેરીમાં ઊભા થઈને નિરભિમાની મૂળુએ જવાબ દીધો : “ રાણા, કોઈ દી મારા વંશમાં ભૂખ આવે, તો મારા વાન્સા સોનારૂપાનો પંજો વેચી નાખે, માટે મારી સો પેઠી મુધી તારી અંધાળી રાંડ એવો લોખંડનો પંજો કરાવી દે.”

પોતાના ઠૂંઠા હાથ ઉપર રાણાએ આપેલો એ લોઢાનો

મૂળુ મેર

૨૭૧

પંજે ચડાવી મૂળુ ભગત એમાં ભાલુ' ઝાલી રાખતા, જમંયા દીધો હતો તે કમરમાં પહેરતા, અને એક નેજે ને બે નગારાં દીધાં તે લઈ ને મૂળુ મેર વરસોવરસ દશેરાની સવારીની અંદર પોરખંદરમાં મોખરે ચાલતા.

[આજ મોઢવાડાની અંદર એની પાંચમી પેઠીએ સામતભાઈ મેર હયાત છે. સામતભાઈના ઘરમાં એ નગારાં, એ નેજે, એ લીલા (નીલમ જેવી કાઈ ચીજના બનાવેલા) હાથાવાળો છરો અને એ લોઢાનો પંજે મોજૂદ છે. આજ દોઢસો વરસ થયાં એ પંજને માથે માનતાનાં સિંદર ચઢે છે. એ છરાનો હાથો ઘોઈને પાણી પીવાથી કુટલીક સ્ત્રીઓની પેટ-પીડા મટી હોવાનું મનાય છે, અને નેજે-નગારાં હજુ પણ જેઠવા રાજની સવારીની મોખરે ચાલે છે. નગારાં તૂટી જાય તો તેની મરામતનું ખર્ચ રાજ આપે છે. મૂળુની ડેલીમાં વૈભવવિલાસ નથી, માઢમેડી નથી; નીચી ઓસરીવાળા, સાદા માટીના ઓરડાની અંદર એનો પરિવાર વસે છે. ઓસરીની ભીંતે ચિત્રો કાઢે છે, અને સ્ત્રીપુરુષ બધાં ખેડ કરે છે. ડોશીઓ રંટિયા કાંતે છે.]

ચારણની ખોળાધરી

વિક્રમ સંવત ૧૬૩૦ના વર્ષમાં, એક દિવસે, નવા-નગરના જામ સતાજીના દરબારગઢમાં એક ચારણ રઘવાયેા બનીને આમતેમ દોડતો હતો. દરબારગઢના દરેક માણસને, પશુને અને પથ્થરને જઈ પૂછતો હતો : “ મારો રાણો ક્યાં ? ”

“ મારો રાણો ક્યાં, મારો રામદેવજી ક્યાં ? રાણાને પાછો લાવો ! ” એવી એવી એ ચારણની કળકળતી બૂમોથી દરબારગઢના પથ્થરો ધણુધણી ઊઠ્યા, ને આખો ગઢ કેઈ ઉજ્જડ ભૂતખાનાની માફક સામે પડઘો પાડીને પૂછવા લાગ્યો :

“ રાણો ક્યાં ? ”

માણસો એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા : “ રાણો ક્યાં ? ”

કેઈ એ ચારણને કહ્યું : “ રાણાની મામીએ એને મળવા અંખતી હતી, તે રાણો ગઢમાં ગયા છે. ”

ફૂડકે શ્વાસ લેતો ચારણ થોડી વાર વાટ જોઈ ને બેઠો. પણ રાણો મામીએના ખોળામાંથી પાછો વળ્યો જ નહિ. રાણીએના માઠમાંથી નીકળનારા એકેએક માણસનું મોં કાળું શાહી જેવું થઈ ગયેલું દેખાતું હતું. ચારણ પૂછતો હતો : “ રાણો ક્યાં ? ” માણસો અખોલ બનીને ચાલ્યા જતા હતા.

દરબારગઢના અરખા સામે ઊભા રહીને ચારણ ચીસ પાડી ઊઠ્યો : “ રાણા ! બાપ રાણા ! નીચે ઊતર. તારી માને મેં ખોળાધરી આપી છે. મારા રાણાને લાવો ! રાણાને પાછો લાવો ! ”

ચારણ આવરો બન્યો. અરખાની ભીંત સાથે માથું

ચારણની ખોળાધરી

પછાડવા લાગ્યો. પણ રાણાએ જવાબ દીધો નહિ.

“લે, આ તારો રાણો!” એવો એક અવાજ આવ્યો. અને તે સાથે જ ઝરખામાંથી ધબ ઢધ ને એક ગાંસડી ધરતી ઉપર પડી. એ લોહીતરખોળ ગાંસડીને ચારણે છોડી. અંદર જુએ તો રાણા રામદેવજીના કટકા! હાથ નોખા, પગ નોખા, ધડ નોખું અને જાણે મામીઓનાં મીઠડાં લેવરાવવા હસીને હમણાં જ નમ્યું હોય તેવું તાજું કાપેલું માથું પણ નોખું.

“બસ, મારા બાપ! ક્યાંય રેઠા નહોતો મેલતો! અને આજ જંગલ ગયો તેટલી વાર રહી ન શક્યો? મામીનાં તેડાં બહુ મીઠાં લાગ્યાં? એય મારી અણુમોલી થાપણુ! પોરબંદરની રાણીને હવે હું શો જવાબ આપીશ?”

ચારણ ખૂબ રોયો. દરબારગઢ આખો જાણે એની સાથે સાદ પુરાવવા લાગ્યો.

આ ચારણનું નામ કાંવીદાસ લાંગો. જન્મ સતાજીનો એ દસોંદી. પોરબંદરના રાજા જેઠવાનો પુત્ર રામદેવજી, સતાજીનો સગો ભાણેજ હતો. સતાજીને નગરનું રાજ વિસ્તારવું હતું. નાના ભાણેજને એટલા ખાતર ટૂંકો કરવો હતો. ઘણી ઘણી વાર તેડાવે પણ ભાણેજ આવે નહિ, કેમ કે બહુને ભાઈની મતલબના પડઘા આવી ગયા હતા. આખરે કાંવીદાસને જન્મે કહ્યું: “આપણે આંગણે લગન છે. ભાણેજ ન આવે તો દુનિયા શું કહેશે? ગઢવી, જાઓ, તમારી ખોળાધરી ઢધ ને બહુને ભાણિયાને તેડી આવો.”

ચારણની ખોળાધરી એટલે વિધાતાનો લેખ : પોરબંદરની રાણીએ છોકરાને મીઠડાં લઈ ને ભાઈ ને ઘેર લખ ઉપર વળાવ્યો. મામાએ લગનમાં ભાણેજને લોહીથી નવડાવ્યો.

ચારણ ઘેર ગયો. એકનો એક દીકરો જન્મલદાસ હતો તેને કહ્યું: “બાપ! આપણા ઘણીને આજ ભાણેજનાં લોહીની તસ્સ

લાગી છે. વિશ્વાસઘાતથી ધૂળ ઊઠેલી નગરની ધરતી ધા નાખી રહી છે. આપણા ઘરનાં નાનાંમોટાં અઢાર માણસો છે. આવો, આપણે જામને લોહીથી ધરવી દઈએ.”

કાંવીદાસ લાંગાના એક દીકરાએ છાતીમાં કટાર ખાધી. રુધિરનો ધોરિયો છૂટ્યો, એમાંથી ખોખા ભરીને કાંવીદાસે નગરના દરબારગઢ ઉપર છાંટ્યા. ચારણ્યોએ સ્વહસ્તે પોતાના થાનેલા કાપીકાપીને ‘લેજેરાણાજી!’ કહી નગરના ગઢની ભીંતો પર ફેંક્યા. વળી દૂધિયા દાંતવાળાં બાળકોનાં નાનકડાં માથાં શ્રીકૃષ્ણ વધેરે તેમ દરબારગઢની ભીંતે વધેરી વધેરી શેષ મૂકી. પછી ગાડું જોડ્યું, એમાં કપાસિયા ભર્યા, ઉપર ઘી રેડ્યું, એની ઉપર તેલમાં તરબોળ કરેલાં લૂગડાં પહેરી, પોતાનાં બાકીનાં પાંચ માણસો સાથે કાંવીદાસ ખેઠો. હાથમાં માળા લઈને ‘હર! હર! હર!’ ની ધૂન સાધી. કોળીનો એક છોકરો ગાડું હાંકતો હતો, તેને ચારણે કહ્યું: “બાપ! ગાડાને આગ લગાડીને તું બા’રો નીકળી જા.”

કોળી બોલ્યો: “બાપુ! તમે માનો છો કે હું અગ્નિની આગ દેખીને આખરને વખતે ભાગીશ ને તમારા ત્રાડાને ભોંઠામણુ આપીશ? એમ બીક હોય તો જુઓ, નજર કરો મારા પગ ઉપર.”

ચારણ જુએ છે, તો કોળીએ લોઢાની નાગક્ષ્ણી ઠોકીને પોતાના પગ ગાડાની ઊંધ સાથે જડી લીધેલા!

ગાડું દરબારમાં ચાલ્યું. કપાસિયા સળગ્યા, ગાડાને આગ લાગી. ચારણુ પરિવારનાં લૂંગડાં સળગ્યાં, કાયા ચડ ચડ બળવા લાગી. દેવતા હાડકાંમાં દાખલ થયો ત્યાં તો ફડ ફડ ફટાકિયા ફૂટવા લાગ્યા. છતાં એ પાંચ માણસોની જીવતી ચિતામાંથી કંઈ સ્વર છે? ‘હર! હર! હર!’ પાંચેય માનવી જ્યાં ખડાં હતાં ત્યાં ધંભી ગયાં, અને છેવટે અગ્નિએ હાથ

પાડી નાખ્યા ત્યારે જ હાથમાંથી માળા નીચે પડી. કાળીના છોકરો ઊંધ ઉપર જ સળગી ગયો. સતાજી જમના દરબારગઢ તે દિવસે અઠાર * દેવી બાળકોના ભક્ષ લીધા.

૨

ભાણેજને પતાવીને સતાજીએ રાણાની ધરતી ધમડવા માંડી. અરબી સમુદ્ર ને બરડા પર્વત વચ્ચે આવેલો ભાણેજના તમામ મુલક મામો ગળી ગયો ને બોખીરાની ખાડીને તેણે પોતાની રાજ્યસીમા બનાવી. મરનાર રાણાનો પુત્ર રાણો ભાણુજી બરડા છોડીને પોતાની રાણી કલાંબાઈ અને નાનકડા કુંવરને લઈ ને ભાગવા મંડ્યો. જંગલોમાં સંતાયો, ને આખરે એના દેહ છૂટી ગયો.

નિરાધાર રાણી કલાંબાઈ ને અને કુંવર ખીમજીને કિંચે આભ ને નીચે ધરતી વિના ખીજું કોઈ શરણ દેનાર ન રહ્યું. ધરતીમાંથી પણ ડગલે ડગલે જાણે જમના પગના ધબકાર સંભળાતા હતા. ત્યાં તેા મેરોમાં હાક બોલી : “હાં ! માટી થાયો ! આપણી રાજમાતા રજળી પડી; આપણા બાળરાજની હત્યા થયે. ત્રણસો મેરોએ જમના સીંકારા ગામ પાસેથી રાજમાતાને અને બાળરાજને હાથ કર્યાં. ઓડદરમાં લાવીને ઓરડા કાઠી આપ્યા. મેરોએ કહ્યું : “મા, મન હેકું મેલીને રે’જે. આંહીં તારા દીકરાનો વાળ પણ કોઈ વાંકો નહિ કરે.”

એક દિવસ ઓડદરને કાંઠે એક ભાંગલું વહાણ ઘસડાઈ આવ્યું. વહાણમાં ઈંટો ભરી હતી. મેરોએ રાણીમાંને એ ઈંટોનું એક પાણિયારું કરાવી દીધું. એક દિવસ કલાંબાઈએ જોયું તેા એક ઈંટનો ખૂણો ટોચાયેલો દેખાણો અને એમાંથી પીણું પીણું સોના જેવું કંઈક ચકચક કરતું હતું. રાણીએ તપાસ્યું, તેા ઉપરના

* એ કાંવીદાસ લાંગાના વંશજો હાલ પોરબંદરના ગામ ઘાયામાં રહેવા રાણાના આશ્રિતો થઈને રહ્યા છે.

પડની નીચે આખે આખી હિમની ઈંટ હતી. બધી ઈંટોમાં એ જ લેદ જડયો. ઘણીની ધરતી હાથ કરવા માટે સ્વપ્નમાંયે ઝંખતી રાણીને હૈયે હવે હિંમત આવી.

એક દિવસ રાણીએ પૂછ્યું : “ આ રખારીઓ ભેંસોને રાતમાં ક્યાં લઈ જાય છે ? ”

મેરોએ જવાબ દીધો : “ માડી, પહર ચારવા. ”

“ પહર એટલે ? ”

“ એટલે અધરાતથી સવારોસવાર લગી ભેંસોને લીલાં ઘાસ ચારીને ધરવ કરાવે. સવારે ભેંસો દોણાં ભરીને દૂધ આપે. ”

“ ત્યારે હું મેરોને અને રખારીઓને પહર ચારું તો ? ”

“ તો તને તારું રાજ કરી દિયે ! ”

હિમની ઈંટો વેચી-વેચી કલાંબાઈ એ મેરોને અને રખારીઓને મીઠાઈ ખવરાવવા માંડી. ખવરાવવા-પિવરાવવામાં કાંઈ ખામી ન રાખી. છ મહિના થયા ત્યાં તો મેરોએ અને રખારીઓએ હાથીનાં કુંભસ્થળ જેવાં કાંધ કાઢ્યાં, લોઢાની ભોગળ જેવા બધાના હાથ બન્યા. શરીરનું જેર ક્ષાટક્ષાટ થવા લાગ્યું. ત્યાર પછી મેર-રખારીઓએ કહ્યું : “ માડી, હવે હુકમ કર, હવે નથી રહેવાતું. ”

રાણીનો હુકમ થયો. મેરોની ફોજ ચડી. જામ સતાજીનો ભાઈ ખેંગારજી બાર ગામ લઈ ને નગરથી ઊતરેલો, તેના મુખ્ય ગામ રાવળ ઉપર તૂટી પડ્યા, કેમ કે રામદેવજીને મરાવી નાખનાર ખેંગારજી જ હતો. મેરોએ ગઢ ભેળી લીધો, પણ ખેંગારજી કોઠા ઉપરથી નીચે ઊતરતો નહોતો.

ત્યારે ચારણે કહ્યું : “ આજ ખેંગારજી કોઠામાં ન હોય, કોઠા ખેંગારજીમાં હોય. ”

ખેંગારજી ઊતર્યાં ને મરાયો. એનું માથું કાપીને મેરો ~~ખાંબાઈ~~ પાસે લાવ્યા. રાવળ ગામ લૂંટીને ખેંગારજીના નગારાં લઈ ગયા. ~~આજ~~ પણ રાણીને ઘેર ‘ ખેંગાર-નગારાં ’ પડ્યાં છે.

ત્યાર પછી મેરોએ ખરડામાંથી જામની ફાજ તગડવા માંડી. ખેળીરામાં જામનો દાણી રહેતો હતો તેને ઉઠાડ્યો. જામની સેના સામે લડતાં ૨૪૫૦ મેર મૂચા. કેસવાળિયા, મોઢવાડિયા, રાજસખા અને ઓડદરા, એમ ચાર વંશના મેરો સામેલ હતા. કેસવાળા મેરને માટે કહેવાય છે કે :

કે'દી કેસવાળા તણે, નર નરસો ન થાય,
પડકાર્યો પડમાંય, કુંજર ઢાળે કેસવો.
કેસવાળા કેસવ તણે, પોરસ અંગ પોતે,
દળડે ભલ દાખ્યે, કુંજર ઢાળે કેસવો.

આખો મુલક હાથ કરીને મેરોએ કલાંખાઈને કહ્યું :
“ લે મા, તારું રાજ સંભાળી લે. ”

રાણીએ કહ્યું : ‘ મારા વીરાઓ ! જાઓ, આજ એક રાતમાં તમે જેટલાં ગામને તોરણ બાંધો તેટલાં ગામ તમારાં. ’

રખારી તો એવા રાજ-રાજ થઈ ગયા કે રાત બધી સૂઈ રહ્યા ! અને મેરોએ ચાળીશ * ગામનાં તોરણ બાંધ્યાં. રખારીઓ ભળકડે ઊઠ્યા, અને માત્ર કાળીખડું અને રાંધાવું, એ બે ગામને જ તેઓ પહોંચી શક્યા.

આ વાર્તાના સંબંધમાં લોકો ગાય છે કે :

ખિમજી શું ન ખાટયે નાગર !
જેઠવો જોરાખેળ,
ખરડે બેઠા ખિલનાથ^૧ બંક.
દીએ નગારે ઠાર.

* અત્યારે મેરોનાં સુવાંગનાં ગામ સોળ જ રહ્યાં છે. એમ કહેવાય છે કે રાણા વિક્રમાજિતના વખતમાં ખેમજી કામદારે કુંવરના જન્મ-ઉત્સવ ઉપર મેરોને પોરબંદર ખેલાવ્યા, પણ સાથે ચારણોને ન આવવા દીધા પછી મેરોને ખૂબ ખવરાવી-પીવરાવી-ફેરાલાવીને કુંવરપહેડામાં ઘણાં ગામ લખાવી લીધાં. ત્યાર પછી કમ્મે કમ્મે મેરોને સોળ સિવાયનાં તમામ ગામો મુખાવ્યા.

૧. ખિલનાથ મહાદેવ.

૧૭૮

સૌરેન્દ્રની રસધાર : ૨

દીએ નગારે ઠાર ઠણેણે, ને સેણસેં ખાંધી તેજણુ ડણેણે,
સાત સાયર ને સુઝવે સાગર, ખિમજી શુ' ન ખાટયે ઝાંગર!

૨

વર વડાણુ' ને રાવણુ' ૧ કન્યા,
વિગતે વિવા થાય,
પ્રથમ કંક્રોતરી કુતિયાણે મોકલી,
જનેગઢ ખખરુ' જાય.

જનેગઢ ખખરુ' જાય તે જાશે, અમરજી દીવાન લેખા થાશે,
તમે આવ્યે આંહી' ભાગશે ભન્યા, વર વડાણુ' ને રાવણુ' કન્યા.

૩

રૂડી રધ : રાવળે મંડાણી,
ચૂનેરી ગઢ ચણાય,
જામ વિલોજી ગોખમાં બેઠા,
જેઠવી ફેણુ' જાય.

જેઠવી ફેણુ' જાય તે જાણી, બેખીરે બેઠા જામના દાણી,
પાણે કાંકરે લીધે તાણા રૂડી રધ રાવળે મંડાણી.

પરણેતર

સોરઠને આથમણે કાંઠે રાણાવાવ નામે એક ગામ આવેલું છે. 'રાણાવાવ' નામની એક વાવ ઉપરથી જ ગામનું નામ પણ રાણાવાવ પડ્યું હતું. એક વખત ત્યાં હળવાં ફૂલ જેવાં, ખેડૂતોનાં ખોરડાં હતાં. માના થાનેલા ઉપર ચડીને જેમ નાનાં બાળકો ધાવતાં હોય તેમ કણુખીનાં કુટુંબો ધરતી માતાને ખોળે ખેસીને ધાન ઉગાડતાં ને પેટ ભરતાં. તે દિવસોની આ વાત છે.

ગામમાં ખેતો પટેલ કરીને એક કણુખી રહે. એને ઘેર એક દીકરી. નામ તો હતું અજવાળી. પણ એને 'અંજુ' કહેતા. અંજુ મોં મલકાવે તે ઘડીએ ચોમેર અજવાળાનાં કિરણો છવાય. ભળકડે ઊઠીને અંજુ રોજ દસબાર રોટલા ટીપી નાખે, બપોલે ભેંસોની છાશ ધમકાવી કાઢે, ચાર-ચાર બળદોનું વાસીદું ચપટી વારમાં પતાવીને ફૂલ જેવું આંગણું કરે, અને કાંડા કાંડા જેવા એ ભેંસોના આંચળને જ્યારે મૂઠી વાળીને અંજુ ખેંચતી હોય ત્યારે શું એ દૂધની શેડો વહૂટતી ! ઘણાય મહેમાન આવતા, ને ખેતાની પાસે અંજુનું માગું નાખતા.

ખેતો કહેતો : “ હજી દીકરી નાની છે. ”

ખેતા પટેલને આંગણે એક દિવસ એક જુવાન કણુખી સાથી રહેવા આવ્યો. અંગ ઉપર લૂગડા નહોતાં, મોઢા ઉપર નૂર નહોતું, પણ માયા ઊપજે એવું કાંઈક એની આંખમાં હતું.

ખેતા પટેલે એ જુવાનને સાથી રાખ્યો. ત્રણ ટંક પેટિયું, એ જોડ લૂગડાં. એક જોડ કાંટારખાં, અને મોલ પાકે ત્યારે એક દિવસની અંદર એકલે હાથે લણી લે તેટલાં ડૂંડા : આવો મુસારો નક્કી થયો. જુવાન કણખી કામે લાગ્યો.

સાથીને ભાત આપવા અંજુ પાતે જાતી. ખંપારે ખેતરે ભાત લઈ જવાની હોંશમાં ને હોંશમાં અંજુ હવે તો એ પહોર ચડે ત્યાં જ બધું કામ આટોપી લેતી. એ જાડા રોટલા ઉપર માખણનો એક લોંદો, લીંબુના પાણીમાં ખાસ પલાળી રાખેલી ગરમરના એ કકડા, અને દોણી ભરીને ઘાટી રેડિયા જેવી છાશ : એટલું લઈ ને ખંપારે અંજુ જ્યારે ખેતરે જાતી, ત્યારે એનું મોં જેવું રૂડું લાગતું તેવું ક્યારેય ન લાગે. સાથીની પડખે બેસીને અંજુ તાણ કરી કરી ખવરાવતી.

“ ન ખા તો તારી મા મરે. ”

“ મારે મા નથી. ”

“ તારો ખાપ મરે. ”

“ ખાપેય નથી. ”

“ તારી ખાયડી મરે. ”

“ ખાયડી તો મા જણતી હશે. ”

“ જે તારા મનમાં હોય તે મરે. ”

છેલ્લા સમ સાંભળી છોકરા ફરી વાર અરધો ભૂખ્યો થઈ જતા. અને શરીરે રોજ રોજ શેર શેર લોહી ચડવા માંડ્યું.

એક દિવસ છોકરાએ પૂછ્યું : “ તું મારા ઉપર આટલી બધી દયા કેમ રાખછ ? ”

“ તું અનાથ છે, તારે માખાપ નથી માટે. ”

✱

એક દિવસ કામ ચાલતા હતો ત્યારે કિચૂડ કિચૂડ અવાજ સાંભળીને અંજુએ પૂછ્યું : “ મેંપા, આ પૈડું ને ગરેડી શી

વાતો કરતાં હશે ? ”

મેપો બોલ્યો : “ પૈડાને એનો આગલો ભવ સાંભરે છે. ગરેડીને એ કહે છે કે, ગરેડીબાઈ! એલ્યો ભવ તું હતી પટેલની છોકરી ને હું હતો સાથી.....”

“ મેર, રાયા ! હવે કાટ્યો કે ? માંકડાને મોઢું આવ્યું કે ? કહેવા દેજે મારા આતાને * ! ”

એવી એવી ગમ્મતો મંડાતી.

*

એમ કરતાં ઉનાળો વીતી ગયો. મેપાએ ખેતર ખેડી-ખેડીને ગાદલા જેવું સુંવાળું કરી નાખ્યું. ખેરડીનું એક જળું તો શું, પણ ઘાસનું એક તરાણુંયે ન રહેવા દીધું. સાંઠીઓ સૂડીસૂડીને એના હાથમાં ભંભોલા ઊઠ્યા. અંજુ આવીને એ ભંભોલા ઉપર કૂંકતી અને મેપાના પગમાંથી કાંટા કાઢતી.

ચોમાસું વરસ્યું; જાણે મેપાનું ભાગ્ય વરસ્યું. દોથામાં પણ ન સમાય એવાં તો જરબાજરનાં ડૂંડાં નીઘલ્યાં. બપોરે જ્યારે મેપો મીટ માંડીને મોલ સામે ટાંપી રહેતો, ત્યારે અંજુ પૂછતી : “ શું જોઈ રહ્યો છે ? ”

“ જોઈ તો રહ્યો છું કે આટલામાંથી એણે ખાયડી પરણાશે કે નહિ ? ”

“ પણ તને મફત ખાયડી મળે તો ? ”

“ તો તો હું અનાથ કહેવાઉં ને ! ”

*

લાણીનો દિવસ નક્કી થયો. કેટલાક દિવસ થયા મેપો રોજ રોજ લીલા લીલા ઘાસની એકેક ગાંસડી વાઢીને ગામના એક લુહારને દઈ આવતો. લુહારની સાથે એને ભાઈ બંધી જામેલી. લુહારે એને એક દાતરડી ખનાવી દીધી. દાતરડીને

* કણબીઓમાં પિતાને ‘ આતો ’ કહેવાય છે.

રાણાવાવનું પાણી પાયું. અને એ દાતરડી કેવી બની ? હાથપગ આવ્યો હોય તો બટકાં ઉડાડી નાખે તેવી.

લાણીને દિવસે સવાર થયું, ને મેપો દાતરડી લઈ ને ડૂંડાં ઉપર મંડાયો. જે પહોર થયા ત્યાં તો ત્રીજા ભાગનું જેતર કેારુંઘાકેાર કરી નાખ્યું. પટેલે આવીને નજર કરી, ત્યાં એની આંખો ફાટી રહી. ઘેર જઈ ને પટેલે પટલાણીને કહ્યું, ‘ નખખોદ વળ્યું ! સાંજ પડશે ત્યાં એક ડૂંડું પણ આપણા નસીબમાં નહિ રહેવા દે. આખું વરસ આપણે ખાશું શું ? ’

અંજુએ એના આતાના નિસાસા સાંભળ્યા. એણે એની સેના સજવા માંડી. આભલાનાં ભરત ભરેલો હીરવણી ચણિયો, અને માથે કસૂંબલ ચૂંદડી; મીંડલા લઈ ને માથું ઓળ્યું. હીંગોળ પૂર્યો. ભાત લઈ ને અંજુ આજ તો વહેલી વહેલી ચાલી નીકળી. ભાતમાં ધીએ ઝખોળેલી લાપસી હતી.

મેપો ખાવા બેઠો. પણ આજ એનું હૈયું હેકું નથી બેસતું. અંજુએ ખૂબ વાતો કાઢી, પણ મેપો વાતોએ ન ચડ્યો : ગલોક્ષામાં બે-ચાર કોળિયા આડાઅવળા ભરીને મેપાએ હાથ વીછળ્યા. ચૂંદડીને છેડે એક એલચી બાંધી હતી તે છોડીને અંજુએ પપાને મુખવાસ કરાવ્યો, પણ મેપાને આજ એલચીની કિંમત નહોતી. એ ઊઠ્યો.

“ બેસ ને હવે ! જે ડૂંડાં ઓછાં વાઢીશ તો કાંઈ ખાયડી વિનાનો નહિ રહી જા. ”

પણ મેપો ન માન્યો, એણે મોઢુંયે ન મલકાવ્યું.

“ આજ અંજુથીયે તને તારાં ડૂંડાં વહાલાં લાગ્યાં કે ? ”

મેપાનું હૈયું ન પીગળ્યું.

“ અલ્યા, પણ તને મફત ખાયડી પરણાવી દઈશ. ઘડીક તો બંધ, આમ સામું તો બંધ ! ”

મેપા બિંધું ઘાલીને મોલ ભાગી ચાલવા જાય છે.

“ ઊભો રહે, તું નહિ માને એમ ને ? ” એટલું કહીને અંજુ દોડી. મેપાના કેડિયામાં ભરાવેલી દાતરડી બરાબર ગળે લટકતી હતી. * હેતના ઉમળકામાં ને ઉમળકામાં એણે એ દાતરડીનો હાથો ઝાલ્યો, ઝાલીને ખેંચ્યો, મોંમાંથી ઝાલી, “ નહિ ઊભો રહે એમ ? ”

મેપો ઊભો રહ્યો, સદાને માટે ઊભો રહ્યો. દાતરડી જરાક ખેંચાતા જ મેપાની ગરદનમાં એ રાણાવાવનું પાણી પીધેલ દાતરડી ઊંડી ઊંડી ઊતરી ગઈ. મેપો જરાક મલકાયો હતો. તે હાસ્ય મોઢા ઉપર રહી ગયું.

મેપાને પરણવું હતું, મેપો પરણ્યો. એ ને એ વચ્ચે અંજુ મેપાના શબ્દની સાથે ચિતામાં સૂતી. અગ્નિદેવતાએ ખેંચને ગુલાખ જેવા અંગારાનું ખિછાનું કરી દીધું.

ત્યારથી દુહો ગવાતો આવે છે કે,

દાતરડી દળદાર, ધડ વાઢી ઢગલા કરે,
રૂડી રાણાવાવ, કુંવારી કાટ^૧ ચડે,

ત્યારથી એ વાવ પૂરી દેવામાં આવી છે. આજ એ જગ્યાએ એક મોટી ઇમારત ઊભી છે. આ દુહો સિવાય એ રાણાવાવનું એકેય નામનિશાન નથી રહ્યું.^૨

* કાપણી કરનાર માણસો જ્યારે વિસામો ખાય ત્યારે દાતરડી હંમેશાં ગરદનના ભાગ ઉપર કેડિયામાં ભરાવે અને હાથો ખહાર લટકતો રાખે.

૧. કાટ = કાંઠ.

૨. આ કથામાં પાત્રોનાં નામ ન મળી શકવાથી કલ્પિત નામ અપાયાં છે.